

Ius commune Europaeum novum

Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése.

*A modern magánjogi rendszerek kialakulása
a római jogi hagyományok alapján.*

Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002.
362 old.¹

A római jog oktatásának szempontjai közé szoktuk sorolni azon érvet, amely szerint a római jog nem csupán a római birodalom korában volt jóformán egész Európa területén hatályos jog, hanem mutatis mutandis a középkortól egészen a 19. századig, amikor pedig az országokként különböző nemzeti jogrendszerek törvénykönyvbe foglalásának folyamata a római jogot nem eltörölte, hanem egyfelől dogmatikai rendszerében, másfelől mint jogászai gondolkodásmódot és mint terminológiájának lingua francáját integrálta.² „A római jogra így még nem elhanyagolható szerep várhat az egységesülő Európában; a felépítendő új ius commune Europaeum alapját, közös fundamentumát ugyanis elsősorban a római jogban találhatjuk meg.”³ Ennek szellemében fogant e mű is, hiszen „az ismét nemzetközivé váló jogásképzés, amelynek integráns részét alkotja, alkothatja a római jog oktatása, hosszabb távon a stilus curiae harmonizálását eredményezheti.”⁴ A jogegységesí-

tés követelményét és fontosságáról számos helyen olvashatunk;⁵ természetesen ennek a folyamatnak akadnak ellenzői is,⁶ és jelenkori viszonyaink között megisméltódni láthatjuk az Anton Friedrich Justus Thibaut⁷ és Friedrich Carl von Savigny⁸ által folytatott, a kodifikációról szóló vitát.⁹

Azon módszer, amelyet új monográfiájában Hamza Gábor professzor – számos monográfia és tanulmány szerzője, az egyetemi oktatásunkban a communis opinio doctorum által mérvadónak tekintett, immáron nyolcadik kiadását megért római jogi tankönyvünk társszerzője – kialakított sajátos, komplexitásra törekvő ötvözete a nem-

⁵ Hamza 16. Ennek szellemében fogant az Európai Közösség Európa Parlamentjének több (ABLEG C 158/400; ABLEG C 205/518) határozata.

⁶ A szerző már a bevezetésben említést tesz olyan irányzatokról, amelyek nem csupán a ius commune Europaeum, hanem egyáltalában a római jog ellenében foglaltak állást, így például az NSDAP ideológiája által befolyásolt németországi, az 1930-as évekből származó jogirodalomban előfordulnak a római jog hatását nemzeti szerencsétlenségként (nationales Unglück) emlegető vélemények. „A kérdéses korszak irodalmát olvasva valóban az a képzet alakulhat ki, mintha – Vámbéry Ruzstem ironikus sorait felidézve az NSDAP által tervezett jogalkotási reformról – »a római befolyás megfertőzte volna a hajdan barlangokban medvebőrön meth-et szűrőslő teutonok puritán gondolkodásmódját.«” (Hamza 17.)

⁷ Thibaut, A. F. J.: Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland, 1814.

⁸ Savigny, F. C. v.: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814.

⁹ Hamza 15., Peschka, V.: Thibaut és Savigny vitája. Állam- és Jogtudomány, 17. 1974. Hamza G. – Sajó A.: Savigny a jogtudomány fejlődésének keresztútján. Állam- és Jogtudomány, 23. 1980.

¹ A magyar kiadással csaknem egyazon időben látott napvilágot mint az Andrassy Egyetem kiadványainak első kötete e munka némiképpen rövidített német nyelvű változata is: Hamza, Gábor: Die Entwicklung des Privatrechts auf römisch-rechtlicher Grundlage unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Ungarn. Andrassy Schriftenreihe Band I., Budapest, 2002.

² Földi A. – Hamza G.: A római jog története és intézményei. Budapest, 2003. (a továbbiakban: Földi – Hamza) 7skk.

³ Földi – Hamza 9.

⁴ Hamza G.: Az európai magánjog fejlődése. Budapest, 2002. (a továbbiakban: Hamza) 14. skk.

zetközi szakirodalom által kialakított közéletismódoknak, vagyis a magánjog külső történetének vázolása mellett figyelmet szentel számos intézménytörténeti kérdésnek, ami alapvetően jogdogmatikai mechanizmusokra irányítja rá a figyelmet, ezenkívül pedig nem mulasztja el az igen beható tudománytörténeti elemzést sem. Ezáltal e kézikönyv mind didaktikai, mind pedig dogmatikai szempontból jóval többet nyújt, mint egy a magánjogot, illetve a magánjog-történetet bemutató átlagos munka, hiszen e művek általában nem képesek a témát annak teljes komplexitásában megragadni. Paul Koschaker¹⁰ munkái ugyan igen részletesen mutatják be a magánjogi viszonyok fejlődését az egyes jogrendszerekben, arra azonban nincsenek tekintettel, hogy e jogrendszerek mely jogcsaládokhoz tartoznak. A legtöbb kutató megelégszik a magánjog-történet esetében is a historia externa felvázolásával – hogy a jogtudományban is maradandót alkotó német polihistor, Gottfried Wilhelm Leibniz¹¹ által bevezetett distinkcióval élünk –, a jogdogmatikai példákat pedig kizárólag mintegy illusztrációként említ; megint mások, mint például Franz Wieacker¹² tudomány- és kutatástörténeti aspektusból rendezik a bemutatandó materiát. René David¹³ klasszikussá vált munkája ugyanakkor éppen a történeti fejlődésnek szentel a szükségesnél csekélyebb teret, ezt az egyes jogrendszereknek olykor túlságosan mesterkéltén jogcsaládokba való besorolásával helyettesítve. Mindezidáig Helmut

Coing¹⁴ műve volt az egyetlen olyan kísérlet, amely megpróbált a magánjog egyes jogintézményeinek történeti fejlődéséről átfogó képet adni.

E szintetizáló módszer alkalmazásával Hamza Gábor elsősorban és méltán a római jog továbbélésének és hatástörténetének vizsgálatára helyezi a vizsgálódás fő hangsúlyát, hiszen a római jog – lévén a görög filozófiával és a zsidó-keresztény hagyományt jelentő Bibliával együtt az európai kultúra három fő tartópillére közül az egyik – jelenti a jogtudomány számára a téren és időn, az ókortól napjainkig átvélő kontinuitást. (Ha e továbbhatást figyelmen kívül hagyjuk, amint erre a Leopold Wenger¹⁵ nevével fémjelezhető *antike Rechtsgeschichte* irányzata részéről történtek is kísérletek, úgy nem csupán korunk jogtudománya válik gyökeretlen, identitását tekintve légüres térben lebegő diszciplínává, hanem a romaisztikát csupán önmagáért művelendő, korunk jogi problémáitól elzárt, és hosszú távon legitímációjára nézvést megkérdőjelezhető tudományággá tesszük.¹⁶) A római jog fejlődésének kezdeti és lezáró stádiumait egy-egy nagy összefoglalás jelzi: az Kr. e. 5. századra datálható XII táblás törvények,¹⁷ és a Kr. u. 6. századi, Bizáncban lezajlott, I. Iustinianos császár (527–565) nevéhez fűződő kodifikáció,¹⁸ amely négy szakaszra

¹⁰ Koschaker, P.: Europa und das römische Recht. München – Berlin, 1966. (4. kiadás)

¹¹ Leibniz, G. W.: Nova methodus discendae docendaeque iurisprudentiae ex certis principiis, Francofurti 1667. Leibniz és a római jog kapcsolatáról bővebben lásd: Sturm, F.: Das römischen Recht in der Sicht von Gottfried Wilhelm Leibniz, Staat und Recht in Geschichte und Gegenwart. Tübingen, 1968.

¹² Wieacker, F.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit. Göttingen, 1967. (2. kiadás)

¹³ David, R. – Jauffret-Spinosi, C.: Les grands systèmes de droit contemporains. Paris, 2002. (11. kiadás)

¹⁴ Coing, H.: Europäisches Privatrecht I. 1500–1800., II. 1800–1914. München, 1985–1989.

¹⁵ Wenger, L.: Römische und Antike Rechtsgeschichte. Graz, 1905.

¹⁶ Az e szempontból is elhanyagolhatatlan jelentőségű jogösszehasonlító kutatások történetéhez bővebben lásd: Hamza G.: Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek. Budapest, 1998.

¹⁷ D'Ippolito, F.: Questioni decemvirali. Napoli, 1993., Wieacker, F.: „Ius civile” und „lex publica” in der römischen Frühzeit. Festschrift H. Hübner, Berlin – New York, 1984.

¹⁸ Hamza 30., Nörr, D.: Zu den geistigen und sozialen Grundlagen der spätantiken Kodifikationsbewegung. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, (a továbbiakban: ZSS) 80.

oszlott, amelyeket az elkészült művek jeleztek: a Codex Iustinianus, a Digesta, az Institutiones és a Codex Iustinianus repetitae praelectionis – utóbb ezekhez csatlakozott a jórészt görög nyelvű Novellae. Itt kell megjegyeznünk, hogy a római jog tankönyvirodalmát tekintve is oly nagy és fényes múltra tekinthet vissza, mint igen kevés diszciplína; az Kr. u. II. század derekán Gaius¹⁹ alakította ki a római jog mai tananyagának alapvető felépítését és rendszerét Institutiones című tankönyvében, amit majd az 533-ban Iustinianus császár megbízására Tribonianus, Dorotheus és Theodorus által összeállított Institutiones seu Elementa című tankönyv emelt némi módosítással törvényerőre. A iustinianusi kodifikációtól kezdve különböztethető meg az ún. institúció- és a pandekta-rendszer. Gaius tankönyve három fő részre oszlott: personae, res és actiones, az első rész tárgyalta a mai személyi és családi jogot, a második rész tartalmazta a mai dologi, kötelmi és öröklési jogot – ezen belül a hármas tagolás már itt is némiképp érzékelhető volt –, a harmadik rész pedig az eljárásjogot ölelte fel, a iustinianusi Institutiones további rendszertani finomítások mellett a gaiusi alapokon állott. A manapság a római jog oktatásában használt institúció-rendszer a középkori és az újkori jogtudományban jegecesedett ki: didaktikai okokból az eljárásjog az anyagi jog előtt kerül tárgyalásra, az anyagi jog pedig személyi és családi, dologi, kötelmi, valamint öröklési jogra oszlik – a modern institúció-rendszerben az öröklési és a kötelmi jog sorrendje

felcserélődött a gaiusi és a iustinianusi tankönyvköz képest. A pandekta-rendszer a iustinianusi Digesta rendszerét követve elsőként a ius privatum általános részét tárgyalja a személyi joggal együtt, ezt követi a dologi, a kötelmi, a családi és az öröklési jog, amint ezt először Heise művében láthatjuk.²⁰ A modern pandekta-rendszert követi jórészt az 1900-ban hatályba lépett német Bürgerliches Gesetzbuch,²¹ a iustinianusi institúció-rendszer alapján áll az 1804-ből származó francia Code civil,²² az 1811-es osztrák Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch²³ és az 1907-ben elfogadott és 1912-ben hatályba lépett svájci Zivilgesetzbuch²⁴ pedig közelebb áll a mai institúció rendszerhez.²⁵

²⁰ Heise, Georg Arnold: Grundriss eines gemeinen Civilrechts zum Behufe von Pandecten-Vorlesungen. 1807.

²¹ Hamza 94. skk., Hedemann, J. W.: Die Fortschritte des Zivilrechts im XIX. Jahrhundert, Ein Überblick über die Entfaltung des Privatrechts in Deutschland, Österreich, Frankreich und der Schweiz. Berlin, 1910–1935.

²² Hamza 138. skk., Hamza G.: A francia magánjog fejlődése és a római jog. In: Magister atris boni et aequi, Studia in honorem Németh János. Szerkesztette: Kiss D. – Varga I. Budapest, 2003., Sicard, G.: L'utilisation du droit romain par les rédacteurs du Code civil: Le droit de la famille. In: Excerptiones iuris, Studies in Honor of A. Gouron. (red. B. Durand – L. Mayali.) Berkeley, 2000.

²³ Hamza 110. skk., Brauner, W.: Das ALR und Österreichs Privatrechtsentwicklung. In: Dölemeyer, B. – Mohnhaupt, H. (Hrsg.): 200 Jahre Allgemeines Landrecht für die preußischen Staaten, Wirkungsgeschichte und internationaler Kontext. Frankfurt am Main, 1995., Völkl, A.: Die österreichische Kodifikation und das römische Recht. In: Naturrecht und Privatrechtskodifikation. Barta, von H. – Palme, R. – Ingenhaeft, W. (Hrsg.) Tagungsband des Martini-Colloquiums, 1998. Wien, 1999.

²⁴ Hamza 120. skk., Tuor, P.: Le Code civil Suisse, Exposé systématique. Zürich, 1942., Legras-Herm, H.: Grundriss des schweizerischen Rechtsgeschichte. Zürich, 1935.

²⁵ Földi – Hamza 7sk.

1963., Honoré, A. N. – Rodger, A.: How the Digest Commissioners Worked. ZSS 87. 1970., Ankum, H.: La Codification de Justinien était-elle une véritable codification? In: Liber Amicorum J. Gilissen. Antwerpen, 1982., Osler, D. J.: The Compilation of Justinian's Digest. ZSS 102. 1985., Pugsley, D.: The Justinian Digest and the Compilers. Exeter, 1995.

¹⁹ Honoré, A. N.: Gaius. Oxford, 1962., Diószdi, Gy.: Gaius, der Rechtsgelehrte. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. 15, 1976., Stanojevic, O.: Gaius noster. Plaidoyer pour Gaius. Amsterdam, 1989.

A római jog története azonban nem zárul le a 6. században, útja, amelyet utóbb – egészen máig – bejárt, legalább olyan jelentékeny mind önmagában, mind pedig a jelenleg hatályos jogrendszerekre gyakorolt befolyása által, mint az addigi. A iustinianusi kodifikáció által összefoglalt római joganyag további sorsa a középkorban és a koraujkorban a következő három modell szerint alakulhatott:²⁶ bizonyos területeken a folytatólagos továbbélés, másutt, ahol egykor hatályban volt, bekövetkezhetett a római jog újjáéledése, illetve harmadik lehetőségként a római jog recepciója, a helyi jogrendszerekbe történő befogadás mutatható ki,²⁷ amely végbemegetett akár egyetlen egységes törvényhozói aktussal, akár pedig lassú és folyamatos beszívargás által. Ezt a rendszert Hamza Gábor monográfiája az egyes államok jogtörténetén keresztül mutatja be – érdemesnek tűnik néhány kiragadott példát szemügyre venni. A folytatólagos továbbélés legekleatásabb példája a római jog sorsa a Bizánci Birodalomban,²⁸ ahol a 8. századtól kezdve a iustinianusi törvénymű görög nyelvű kivonatai és kommentárjai hivatalos törvénykönyvek formájában jelentek meg: III. Isauriai Leó (717–741) nevéhez kapcsolható a tizennyolc titulus tartalmazó Eklogé tón nomón,²⁹ I. Basilios Macedo (867–886) elrendelte az egész kodifikációs anyag görög nyelvű összefoglalását, uralkodása alatt a bevezetőül szánt Procheiron készült el,³⁰ a munkálatok VI. Bölcs Leó (886–911) idejében fejeződtek be, e hatvan könyvből álló mű a 11.

századtól a Basilika nevet viseli³¹ – jóval később, 1345-ben jelent meg Harmenopulos Hexabiblosa,³² amely bizonyos tekintetben már a modern pandekta-rendszert előlegezte meg.³³ A római jog egyértelmű újjáéledésével találkozhatunk a 11. századtól fogva Itáliában,³⁴ aminek egyrészt a korabeli társadalmi és gazdasági viszonyok fejlődése, másrészt pedig a kibontakozó birodalmi eszme, valamint egy konkrét történelmi momentum, a Digesta szövegét tartalmazó codex Florentinus egy másolatának felfedezése is kedvezett.³⁵ Kezdetben a bolognai studium generalén Irnerius³⁶ (megh. 1140 körül) fűzött glosszákat az adott szöveghelyekhez, e módszerről kapta nevét a glosszátor-iskola,³⁷ melynek kiemelkedő képviselői a quattuor doctores – Bulgarus (megh. 1168), Martinus Gosia (megh. 1158/67), Iacobus (megh. 1178) és Hugo de Porta Ravennate (megh. 1168) –, valamint Azo Portius³⁸ (megh. 1230) és Ac-

³¹ Bergen, A.: Studi sui Basilici. IV: La legislazione di Giustiniano ed i Basilici. Iura, 5. 1954., Scheltema, H. J.: Über die Natur der Basiliken. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 23. 1955.

³² Chloros, A. G.: The Hexabiblos. Acta Juridica, (Cape Town) 1958.

³³ Hamza 51. sk.

³⁴ Goetz, W.: Das Wiederaufleben des römischen Rechts im 12. Jahrhundert. Archiv für Kulturgeschichte 10 (1912–1913)., Walther, H. G.: Die Anfänge des Rechtsstudiums und die Kommunale Welt Italiens im Hochmittelalter. In: Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters, Sigmaringen, 1968.

³⁵ Hamza 54. skk.

³⁶ Spagnesi, E.: Wernerius Bononiensis iudex. La figura storica d'Irnerio. Firenze, 1970.

³⁷ Weimar, P.: Die legistische Literatur und die Methode des Rechtsunterrichts der Glossatorenzeit, Ius Commune, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte. 2. Frankfurt am Main, 1968.

³⁸ A jogalkalmazásban is elfogadott auktoritásnak számított, ezt fejezte ki a „Chi non ha Azo, non vada a palazzo” mondás.

²⁶ Hamza 41. skk., 93. skk.

²⁷ Hamza 41., Földi – Hamza 105.

²⁸ Liegenthal, C. E. Zachariae von: Geschichte des griechisch-römischen Rechts. Berlin, 1892. (3. kiadás), Laiou, A. E. – Simon, D. (ed.): Law and Society in Byzantium: 9th and 12th Centuries. Washington D. C., 1994.

²⁹ Burgmann, L.: Ecloga. Das Gesetzbuch Leos III. und Konstantinos' V. Frankfurt am Main, 1983.

³⁰ Frestfield, E. H.: A Manual of Eastern Roman Law. The Procheiros Nomos, Cambridge, 1928.

cursius³⁹ (1183–1263) voltak, ez utóbbinak Glossa ordinaria című munkája olyan tekintélyre tett szert, hogy utóbb a bírósági jogalkalmazás is csak az általa adott magyarázatokat fogadta el.⁴⁰ A glossátorok munkáját folytatták a kommentátorok – legjelentősebb képviselőik Bartolus de Saxoferrato⁴¹ (1313–1357) és Baldus de Ubaldis (1327–1400) – vagy ún. posztglossátorok, akiknek a szerepe talán nem is annyira tudományos szempontból⁴² vált jelentőssé, mint inkább azért, hogy a római jogot a korabeli életviszonyokra alkalmazták, és így az egész kontinens számára közös anyajogot hoztak létre;⁴³ munkásságukban a római jog erősen keveredett a kánoni joggal⁴⁴ és a longobárd hűbérjoggal, ám mégis ebből jött létre a később egész Európában elterjedt ius commune.⁴⁵ A római jog recepciójának egyértelmű példájaként idézhető az 1495-ben a wormszi birodalmi gyűlésen elfogadott birodalmi kamarai bírósági rendtartás (Reichskammergerichtsordnung), amely a ius commune kiegészítő jellegű alkalmazását írta elő arra az esetre, ha a Reichskammergericht előtti perben sem

a városi (Stadtrecht), sem pedig a tartományi jog (Landrecht) nem nyújtott szabályozást; ezen recepció a következő jogforrásokat ölelte fel: a iustinianusi törvényt, a Novellae latin nyelvű fordítását (Authenticum), I. és II. Frigyes császár törvényeit (Authenticae Fridericianae), valamint néhány további birodalmi törvényt és a longobárd hűbérjogot tartalmazó Libri feudorumot.⁴⁶

A továbbhatás problematikáját számos középkor- és újkori példával és működésmóddal, nem csupán az európai, hanem az amerikai, ázsiai és afrikai földrészre kiterjedően egészen napjainkig részletesen ismertethetnénk; ám épp erről szól Hamza Gábor professzor monográfiája. E rövid ismertetésben csupán a hatásmechanizmus egy – feltehetően nemcsak a jogászt, hanem a történészt is érintő és érdeklő – elemére próbáltuk meg a rövid tudomány- és módszertörténeti bevezetés után a reménybeli olvasó figyelmét ráirányítani. Sorainkat találóan Hugo Grotius⁴⁷ egy 1633-ban írott leveléből vett gondolattal zárhatjuk, amelyben a római jognak az európai jogrendszerekre gyakorolt, nehezen túlbecsülhető hatását méltatja: „Nihil est homine nobili dignius quam cogitatio iuris. Primum quidem eius quod omnes homine hominibus, et gentes gentibus sociat; deinde vero patrii, cuius partem non exiguum facit ius Romanum a plerisque populis adoptatum, per se quoque supra omnia Civitatum iura dignissimum nosci, ut quod perfectum excultumque sit experi-

³⁹ Genzmer, F.: Zur Lebensgeschichte des Accursius. In: Festschrift L. Wenger I. 1945., Astuti, G.: La 'Glossa' Accursiana, In: Atti del convegno internazionale di studi accursiani II. Milano, 1968.

⁴⁰ Ezt fejezi ki a 17. században, német területen keletkezett szentencia: „Quidquid non agnoscit glossa, non agnoscit curia.” – Vö. Hamza 57.

⁴¹ Woolf, C. N. S.: Bartolus de Saxoferrato, His Positions in the History of Medieval Political Thought. Cambridge, 1913.

⁴² Ugyanakkor például Bartolus tudományos tekintélyét jelzi a „nemo bonus iurista, nisi bartolista” proverbium.

⁴³ Hamza 58.

⁴⁴ Ehhez bővebben lásd: Hamza, G.: A Corpus Iuris Canonici kialakulásának történetéhez. Jogtudományi Közlöny, 53. 1998.

⁴⁵ Hamza 44., G. Santini: Materiali per la storia del diritto commune in Europa, Turin 1991., Schrage, E. I. H.: Utrumque ius, Über das römisch-kanonische ius commune als Grundlage europäischer Rechtseinheit in Vergangenheit und Zukunft. Revue internationale des droits de l'antiquité, 39. 1992.

⁴⁶ Hamza 66 skk., Wesenberg, G.: Die Privatrechtsgesetzgebung des Heiligen Römischen Reiches von der Authenticae bis zum Jüngsten Reichsabschied und das römische Recht. In: Studi in memoria dei P. Koschaker I. Milano, 1954., Krause, H.: Kaiserrecht und Rezeption. Heidelberg, 1952.

⁴⁷ Hugo Grotius jogtudományi jelentőségéről bővebben lásd: Hamza 134. sk., Eysinga, W. J. M. van: Quelques observations sur Grotius et le droit romain. In: Eysinga, W. J. M. van: Sparsa collecta. Leiden, 1958., Haggemacher, P.: Grotius and Gentili: A Reassessment of Thomas E. Holand's Inaugural Lecture. In: Hugo Grotius and International Relations, Oxford, 1992.

mentis tam magni tamque diurni Imperii...Tam evidens est eius iuris in plerisque partibus, iis maxime, quae ad contractus aut damnum iniuria datum pertinent, aequitas, ut, ad quos populos Romana arma pertingere numquam potuerunt, eo leges Romanae sine vi ulla, iustitiae suae vi triumphantes, pervenerint.”⁴⁸ (Nincsen semmi, ami méltóbb volna egy kiváló emberhez, mint a jog tanulmányozása. Először azon jog tanulmányozása, amely az embereket az emberekkel, s a nemzeteket a nemzetekkel kapcsolja össze, majd pedig hazai jogunk tanulmányozása. Ennek pedig nem csekély részét teszi ki a római jog, amit

a legtöbb nép átvett, s ez már önmagáért is kimagaslóan méltó a megismerésre, az egyes államok jogrendjei felett, mert egy igen nagy és hosszú életű birodalom gyakorlata révén vált tökéletesen kidolgozottá. Oly nyilvánvaló e jog méltányos volta minden területen, ám különösképpen azokon, amelyek a szerződésekre vagy a jogellenes károkozásra vonatkoznak, hogy amely népekhez soha nem értek el a római fegyverek, a római törvények oda is eljutottak, még hozzá minden erőszak nélkül, pusztán igazságuk erejével győzedelmeskedve.)

Nótári Tamás

⁴⁸ Grotius, Hugo: Epistula ad Gallos 156.